

ці пережитки язичества відмирають. Християнський обряд знищував всі відмінності поховань і використовувався його для розв'язання етнічних питань немає ніякої рації.

А. П. МОЦЯ

**Вопросы этнического состава населения древнего Киева (по материалам некрополей)**

Резюме

Материали погребений конца I — начала II тысячелетий н. э. на территории Киева дают возможность уточнить ряд вопросов средневековой истории города, в частности вопросы этнического состава населения. По мнению автора, обряд трупосожжения на стороне был присущ местному населению Киева во второй половине I тысячелетия н. э. до IX в., а трупосожжения IX—X вв. на месте погребения умершего оставлены переселенцами с северных восточнославянских земель. Большинство погребений по обряду ингумации языческого периода принадлежит местному киевскому населению. Но ориентация умерших, особенности погребального обряда и инвентарь дают возможность выделить могилы разных этнических групп жителей древнего Киева. Наличие погребений кочевников, скандинавов, финно-угров и др. подтверждает высказывания ряда исследователей о разноплеменном составе населения города.

С. О. БЕЛЯЄВА

**Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII—XIV ст.**

Серед багатьох складних і майже нерозв'язаних питань археології пам'яток XIII—XIV ст. чільне місце належить хронології. Розробка її має не тільки практичне, але й велике теоретичне значення для загально-історичного розуміння періоду, уявлення про його зв'язки з попереднім розвитком Давньоруської держави та наступним етапом в історії Південноруських земель.

У вітчизняній історіографії утвердилась думка про те, що монголо-татарська навала 1237—1240 рр. була певним рубежем у поступальному розвитку Давньої Русі, перешкодою для зростання її продуктивних сил. Тому в історичній літературі поширились такі терміни, як домонгольський та післямонгольський періоди. Зміст останнього фактично й розкриває ті негативні наслідки в історії Русі, в тому числі південної її частини, причиною яких був тягар монголо-татарського ярма. Це руйнування міст і сіл, загибель багатьох тисяч людей, втеча значної маси населення в більш безпечні райони, підкорення ворогами великої території, постійне виснаження її багатств тощо. Але ніякого післямонгольського періоду в матеріальній культурі Південної Русі, тобто дожорінного впливу на неї з боку загарбників не було і не могло бути. Доказом цього є самий характер матеріальної культури, який вже більш-менш відомий за матеріалами археологічних пам'яток. Крім того, як свідчать ґрунтовні дослідження радянських вчених — істориків та археологів, монголо-татари не могли відчутно вплинути на культуру Русі. Їх спосіб виробництва був протилежний економіці останньої, а розвиток феодалізму під час підкорення ними Русі досяг тільки першого етапу, більш раннього, ніж у Давньоруській державі. «Але при доволучасному завойованні, вказував Ф. Енгельс, менш культурний завойовник змушений у величезній більшості випадків пристосовуватися до більш високого «господарського становища «завойованої країни в тому

вигляді, яким воно виявляється після завоювання...»<sup>1</sup>. Саме таке становище склалось і в Південній Русі.

До останнього часу періодизація епохи, яку ми розглядаємо, проходила лише в загальноісторичному плані, на підставі вже визначених етапів розвитку феодальної формації. Друга половина XIII—XIV ст. відноситься до періоду розвинутого феодалізму, хронологічні рамки якого охоплюють значно ширший відрізок часу. З появою археологічних матеріалів відчувається необхідність розробки датування старожитностей, відокремлення культурного шару другої половини XIII—XIV ст., встановлення хронологічного взаємозв'язку пам'яток та ін., тобто створення археологічної періодизації. Це в свою чергу допоможе пов'язати окремі ланки матеріальної культури, дослідити динаміку її історичного розвитку.

Виділення пам'яток з культурним шаром другої половини XIII—XIV ст. почалось порівняно недавно, й тому критерії встановлення межі до- і післямонгольського шару ще до кінця не визначені. У більшості випадків сліди пожеж і знищення на городищах та селищах апріорно вважались верхньою межею їх існування і датувались 1239—1240 рр. Перші знахідки археологічних матеріалів, насамперед кераміки, як у довоєнний, так і післявоєнний час в кінці 40-х — на початку 50-х років були сумарно датовані польсько-литовським часом<sup>2</sup>. Спроби датування культурного шару післямонгольського часу на підставі стратиграфії, а також відокремлення кераміки другої половини XIII—XV ст., здійснено в середині та наприкінці 50-х років Д. Т. Березовцем, Д. І. Бліфельдом, В. А. Богусевичем, Б. О. Рибаківим, Е. О. Симоновичем<sup>3</sup>. Але тільки з 60—70-х років стан джерел, завдяки зібраним матеріалам, дав змогу перейти до вищого рівня вивчення. Тоді ж деякі пункти, наприклад городище та селище поблизу хут. Половецький, що вважались домонгольськими, були передатовані, відповідно до розширення часу існування пам'яток (як у давньоруський, так і наступний період)<sup>4</sup>. Ряд пам'яток, досліджених А. І. Кубишевим, Г. Г. Мезенцевою, П. П. Толочком, С. Р. Кілієвич, М. П. Кучерою, І. І. Мовчаном та іншими, були також датовані в цілому вірно<sup>5</sup>. Особливе значення для розробки мікрохронології періоду мала праця М. П. Кучери, присвячена аналізу керамічного матеріалу<sup>6</sup>.

Але труднощі в датуванні і особливо мікрохронології післямонгольських нашарувань і речових комплексів не були подолані. Це пояснюється рядом причин. Одна з них — відносно недостатнє вивчення періоду в цілому. Друга — невизначеність загальних рис матеріальної культури, насамперед датуючих речей. Суть в тому, що, як свідчить

<sup>1</sup> Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 177.

<sup>2</sup> Гончаров В. К. Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р.— АП УРСР, т. 1. К., 1949, с. 237—245; Виєзжев Р. І. Археологічні пам'ятки нижньої течії р. Гнилоп'яті.— АП УРСР, т. 3. К., 1955, с. 205—206 та ін.

<sup>3</sup> Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області.— АП УРСР, т. 3. К., 1955, с. 242—250; Бліфельд Д. І. Дослідження древнього Белгорода.— АП УРСР, т. 3. К., 1955, с. 29—36; Богусевич В. А. Розкопки на горі Киселівці.— АП УРСР, т. 3. К., 1955, с. 66—72; Рыбаков Б. А. Раскопки в Любече в 1957 г.— КСИИМК, вып. 79. М., 1960, с. 27—34; Симонович Э. А. Раскопки поселения Ломоватое-2.— КСИИМК, вып. 79. М., 1960, с. 21—26.

<sup>4</sup> Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, с. 178.

<sup>5</sup> Кубишев А. И. Раскопки поселения X—XV ст. у с. Комаровка.— АИУ 1965—1966 гг., вып. 1. К., 1967, с. 24—27; Кубишев А. И. Раскопки средневекового поселения XI—XV вв. у с. Комаровка.— АИУ 1967 г., вып. 2. К., 1968, с. 49—51 та ін.; Мезенцева Г. Г. Новые исследования древнего Белгорода Киевского.— АО 1968 г. М., 1969, с. 329—330; Кучера М. П. Про одну групу..., с. 174. і наст.; Толочко П. П., Килиєвич С. Р. Археологические раскопки на Старокиевской горе.— АИУ 1968 г., вып. 3. К., 1971, с. 234—237; Мовчан І. І. Археологічні дослідження на Видубичах.— Стародавній Київ. К., 1975, с. 28—39.

<sup>6</sup> Кучера М. П. Про одну групу..., с. 174—181.

аналіз археологічних джерел, культура до- і післямонгольського періоду — це явище одного й того ж порядку — її розвиток був безперервним у часі, а компоненти дуже близькими за характером. Тому багато пам'яток могли датуватися помилково XII—XIII ст., матеріали інших датовані лише сумарно. Отже, одним з найважливіших завдань на цьому ступені вивчення проблеми є пошук диференціаторів хронологічного членування пам'яток. На деяких з них ми й зупинимось нижче.

**Стратиграфічні дані.** Членування культурного шару на ряді відомих пам'яток проводилось на підставі стратиграфії. Так, на Комарівському селищі шар XII—XIII ст. був перерізаний пізнішим могильником XIII—XIV ст. Це добре простежено під час розкопок одного з жител, в якому на рівні підлоги виявлено чотири поховання<sup>7</sup>. Перерізає давньоруський культурний шар могильник і на Старокиївській горі<sup>8</sup>. До стародавньоруського та післямонгольського періоду належать також поховання могильника поблизу хут. Половецький<sup>9</sup>. Залишки давньоруського поселення виявлені на Озарицькому селищі, в його частині, датованій післямонгольським часом, особливо в нижньому шарі пам'ятки, а також при розчистці підкліту житла того періоду.

Монети як привізні, так і місцеві є традиційним датуючим матеріалом. Особливо цінна їх наявність у закритих комплексах (Комарівка), де татарська монета 1363—1366 рр. знайдена в житлі поруч з іншим інвентарем<sup>10</sup>. За знахідками польсько-литовських та чеських монет, в тому числі й празького гроша Венцеслава (1378—1419), встановлено дату післямонгольського шару Любеча<sup>11</sup>. Польсько-литовський нумізматичний матеріал та монети Володимира Ольгердовича підтверджують і датування пізнього шару Замкової гори (Київ)<sup>12</sup>.

Склад знахідок має дуже важливе значення для хронологічного членування пам'яток. Ще в кінці 40-х років Б. О. Рыбаков звернув увагу на зміни, які мали місце в археологічному інвентарі в післямонгольський час. Він вказував на те, що з нього «зникло багато предметів, що були звичайними до попереднього часу: це вироби з перегородчастою емаллю, сканню, зерню..., зменшується кількість шиферних пряслиць, а до XV ст. вони зникають, на зміну їм з'являються пряслиця з глини, зовсім не трапляються скляні браслети»<sup>13</sup>. Скорочується і кількість видів керамічних виробів: немає черпал, корчаг, дуже мало амфорного матеріалу.

Тимчасом у шарі XIII—XIV ст. є речі, характерні для більш раннього періоду, які залишались у житку, а також нові, що з'явилися тільки в післямонгольський час. Останні і дають підставу для датування. Одні з них являють собою видозмінені типи вже відомих виробів, як, наприклад, сільськогосподарські знаряддя (леміш, чересла), ножі з пластинчастим держакком та двома накладками, деякі типи або підтипи стрілок, а також новий вид шпор з багатозубчастим коліщатком. Аналогії цим речам наявні лише серед післямонгольських пам'яток Східної Європи<sup>14</sup>. Інші вироби, зокрема чавунні казани, досі на південноруських пам'ятках невідомі. Очевидно, їх появу тут слід датувати не

<sup>7</sup> Кубышев А. И. Раскопки средневекового поселения..., с. 51.

<sup>8</sup> Толочко П. П., Килиевич С. Р. Археологические раскопки..., с. 234—237.

<sup>9</sup> Кучера М. П., Довженко В. И. Отчет о работе древнерусской экспедиции в 1956 г. на Роси.— НА ИА АН УССР, 1956/12 в. с. 44.

<sup>10</sup> Кубышев А. И. Раскопки средневекового поселения..., с. 50.

<sup>11</sup> Рыбаков Б. А. Раскопки в Любече..., с. 30.

<sup>12</sup> Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971, с. 86.

<sup>13</sup> Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 534—535.

<sup>14</sup> Чернецов А. В. Классификация и хронология наконечников древнерусских палочных орудий.— КСИА АН СССР, вып. 146. М., 1976, с. 32—36; Дубинин А. Ф. Археологические исследования 1955 года в Зарядье (Москва).— КСИММК, № 77. М., 1959, с. 90—103; Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII—XIV вв. Л., 1976, та інші праці.

раніше як XIV ст., тобто найбільш близькі до них болгарські казани, що належать до початку XIV ст. (але не раніше кінця XIII ст.)<sup>15</sup>. Цікаво, що й на Північному Сході Русі (Володимир) знахідки чавуну траплялись у шарі XIII—XIV ст.<sup>16</sup>

Після монголо-татарської навали на пам'ятках з'являються нові типи наконечників стріл. Деякі з них, в тому числі й стріли типу 49 А (ромбічні великі), мають досить чіткі хронологічні рамки від монголо-татарського завоювання до початку XV ст.<sup>17</sup> Крім того, трапляються предмети кочівницького побуту: специфічні за формою підкови, поясні бляшки, дзеркала, що датуються у поховальних пам'ятках кочівників південно-руського степу та золотоординських міст Поволжя XIII—

Типи	Тип I				Тип II								Тип III	Тип IV		
	підтип I		підтип II		підтип I		підтип II				підтип III			підтип I	підтип II	
	а	б	а	б	а	б	а	б	в	г	а	б				в
Дати	XIV—XV ст.				II пол. XIII ст.	Кінець XIII—XIV ст.				II пол. XIV—поч. XV ст.	XIV ст.	II пол. XV—поч. XVI ст.	XIV ст.	XV ст.		

Рис. 1. Основні типи південноруської кераміки та їх датування.

XIV ст.<sup>18</sup>. Важливим датуючим матеріалом є кераміка. Якщо інвентар, перелічений вище, знаходять не так часто, майже завжди під час стаціонарних розкопок, то масовість кераміки дає змогу датувати пам'ятку (хоч і попередньо) на всіх етапах її вивчення. Формальні особливості кераміки перебувають у постійному розвитку і таким чином являють собою своєрідну хронологічну шкалу, поділки якої визначаються іншими матеріалами, а також за аналогіями, що походять з датованих пам'яток. Головне місце належить кухонному посуду — горщикам та покривкам.

Перший тип (рис. 1), виділений М. П. Кучерою, датується за монетами з розкопок Сокилецького замку XIV—XV ст.<sup>19</sup> Час існування цього замку відомий за писемними джерелами — литовськими та польськими літописами, де він неодноразово згадується з 1394 по 1435 рр., а також за «Списком русских городов дальних и ближних»<sup>20</sup>. Це підтверджується і матеріалами з інших пам'яток. Наприклад, у Рашкові<sup>21</sup> разом з керамікою першого типу знайдено ромбічний наконечник стріли типу 49 А<sup>22</sup>. Аналогічний посуд є і в Молдавії на поселенні Лукашівка, де він датується також XIV—XV ст.<sup>23</sup>

<sup>15</sup> Смирнов А. П. Волжские Булгары.— Труды ГИМ, вып. 19. М., 1951, с. 114—115.

<sup>16</sup> Ефимова А. Е. Черная металлургия города Болгара.— МИА, № 61. М., 1958, с. 292—315.

<sup>17</sup> Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие. Лук, стрелы, самострел XIII—XIV вв.— САИ Е-36. М., 1966, с. 69.

<sup>18</sup> Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. М., 1966, с. 50 та ін.; Смирнов А. П. Волжские Булгары..., с. 116—117.

<sup>19</sup> Кучера М. П. Середньовічне городище біля с. Сокильці на Південному Бугу.— Археологія, 1965, т. 19, с. 208, рис. 5, 1—3, 5.

<sup>20</sup> Там же, с. 212—213.

<sup>21</sup> За розкопками В. Д. Барана.

<sup>22</sup> Медведев А. Ф. Указ. соч., с. 69.

<sup>23</sup> Хынк: И Г. К вопросу о средневековой керамике Молдавии.— В сб.: Материалы з археології Північного Причорномор'я, вип. 2. Одеса, 1959, с. 90—91, рис. 5, 1—4, 6, 7.

Кераміка другого типу, яка поширена здебільшого на південноруських землях, теж була продатована за монетами. На тому ж Сокильському городищі-замчищі вона синхронна кераміці першого типу і, отже, належить до XIV—XV ст.<sup>24</sup> На південноруських пам'ятках цей посуд віднесено до XIV—XV ст. за матеріалами Замкової гори в Києві і знахідками з Комарівського поселення (монета другої половини XIV ст.)<sup>25</sup>.

Але дати, встановлені за іншими матеріалами, хоч і є реперами для хронологічного членування, не підмінюють його, бо вони не відображають розвитку в часі — протягом другої половини XIII—XIV ст. Разом з тим, як свідчать результати статистичного аналізу, проведеного нами за матеріалами Озаричького селища, підтипи кухонного посуду, які були виділені, не повністю синхронні. Навпаки, вони являють собою варіанти, що в процесі послідовного розвитку привели до створення нового типу кераміки в XV ст., тоді як протягом XIII—XIV ст. йшло нагромадження окремих ознак. Підрахунки коефіцієнтів схожості до- і післямонгольської кераміки Озаричького поселення показують, що найближчий до форм першої половини XIII ст. підтип I — з кутоподібним потовщенням вінець (рис. 1). Його поява була першим кроком на шляху дальшого розвитку кераміки цієї пам'ятки у другій половині XIII ст. Зіставлення вказаного підтипу з матеріалами інших пам'яток дає змогу припустити, що він є найбільш раннім типом лише для Озаричів. Аналогічний вид горщика (тип V, підтип Б) починає своє існування, відповідно до дендрохронологічної шкали Полоцька, з середини XIII ст.<sup>26</sup> Дуже близькі до нього і деякі форми типу IX, підтипу А з Волковиська, що також з'являються в середині XIII ст.<sup>27</sup>

Підтипи II—III, куди входять горщики з овальним та округлим потовщенням (валиком) вінець, інколи з борозенкою для покришки (II, а, б, III, а, б), характерні не лише для пам'яток Південної Русі, а знаходять широкі аналогії на інших територіях (рис. 1). Нагадаємо, що саме така кераміка (вже згадана вище) й датується XIV ст. за матеріалами Комарівки та Замкової гори (Київ). У Білорусії (Полоцьк, Волоковиськ, Туровська земля) вона трапляється у шарі XIII—XIV ст., але найчисленніша в шарі XIV ст.<sup>28</sup> у Ярославлі наявність опуклих вінець відзначається вже в XIII—XIV ст., проте аналогії вказаним підтипам належать до XV ст.<sup>29</sup> У Новгороді вінця з округлим валиком (підтип III а) також з'являються не пізніше XV ст.<sup>30</sup> Кераміка всіх трьох південноруських підтипів знайдена під час розкопок стародавнього Браслава, де вона датується XIII—XIV ст.<sup>31</sup> Тут є й фрагменти горщиків третього типу (рис. 1)<sup>32</sup>. Досить близькі аналогії середньодністровській кераміці відомі в руських матеріалах Водянського городища, в Болгарах та інших пам'ятках Поволжя, де її датовано за джучидськими монетами XIV ст.<sup>33</sup>

<sup>24</sup> Котляр М. Ф. Вказ. праця, с. 86; Кубышев А. И. Раскопки средневекового поселения..., с. 50.

<sup>25</sup> Кучера М. П. Середньовічне городище..., с. 211, рис. 5, 14.

<sup>26</sup> Штыхов Г. В. Древний Полоцк. Минск, 1975, с. 81, 82, рис. 40.

<sup>27</sup> Зверуго Я. Г. Древний Волковыск. Минск, 1975, с. 63, рис. 22, тип IX, 2, 3; с. 66.

<sup>28</sup> Штыхов Г. В. Указ. соч., с. 81, рис. 40, тип VI; Зверуго Я. Г. Указ. соч., с. 63, тип IX, 5—8; Лысенко П. Ф. Города Туровской земли. Минск, 1974, с. 138—139.

<sup>29</sup> Воронин Н. Н. Раскопки в Ярославле.—МИА, вып. 11, 1949, с. 186.

<sup>30</sup> Смирнова Г. П. Опыт классификации керамики древнего Новгорода.—МИА, вып. 55. Труды Новгородской археологической экспедиции. М., 1956, с. 242—247, рис. 6, 10; рис. 7, 4, рис. 8, 4.

<sup>31</sup> Алексеев Л. В. Раскопки древнего Браслава.—КСИА АН СССР, вып. 81. М., 1960, с. 99—100, рис. 46, 1—3.

<sup>32</sup> Там же.

<sup>33</sup> Полубояринова М. Д. Русская керамика с Водянского городища.—КСИА АН СССР, вып. 129. М., 1972, с. 90—95.

Вже наприкінці XIV ст. посудини на внутрішньому боці вінець мають замість борозенки півсферичне заглиблення, але з зовнішнього боку потовщення зберігається (II, в, г, III, в). Це явище зафіксовано і в озарицьких матеріалах, хоч таких фрагментів тут небагато. До того ж вони знайдені на північному грудку і свідчать про новий етап в історії пам'ятки — розширення її площі наприкінці XIV—XV ст., а можливо, про нове поселення цього часу. Ширше ці горщики представлені серед посуду Замкової гори в Києві (рис. 2), а також на ряді поселень Київщини (рис. 3). Заглиблення на внутрішньому боці вінець — характерна риса кухонних горщиків комплексів XV ст. (Лукашівка V) у Молдавії, де цей тип, як вважає І. Г. Хинку, розвинувся на основі

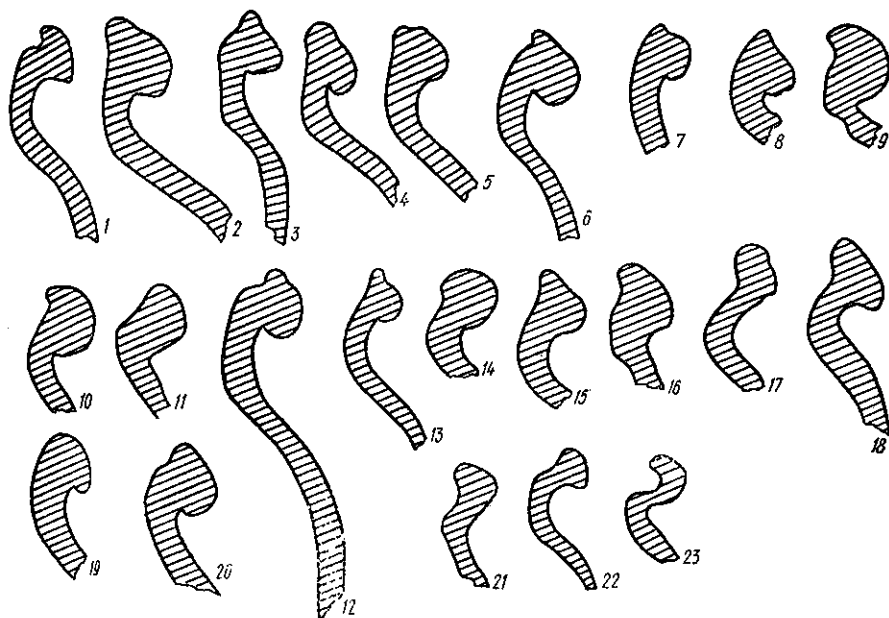


Рис. 2. Кераміка з Замкової гори (Київ).

слов'янської форми<sup>34</sup>. Поступово, водночас з формуванням цієї ознаки ускладнюється профілювання вінець — тип IV (Замкова гора, Поділ, Київ, Вишеньки, Козин II та ін.) (рис. 2, 1, 6, 15, 18, 24; 3, 17, 18, 22, 24), дальший розвиток якого простежується в українській кераміці — XV—XVII ст.<sup>35</sup> Деякі його варіанти нагадують форми новгородської кераміки XV ст.<sup>36</sup>, хоча в цілому південноруський кухонний посуд наближається до виробів відомих у районах Білорусії, що межують з південноруськими землями на північному заході. Складнопрофільовані вінця наявні і в кераміці XIV—XV ст. на території Польщі, інколи в Чехії та Моравії<sup>37</sup>.

Таким чином, з 40-х років XIII ст. до початку XV ст. можна простежити еволюцію форми горщиків, особливо їх верхньої частини. Тому знахідка того чи іншого типу або підтипу на пам'ятках вважається підставою для їх попереднього датування.

<sup>34</sup> Хинку І. Г. Раскопки на селище XII—XV веков Лукашовка V.—КСИА АН СССР, вып. 86. М., 1961, с. 89—91, рис. 36, 14—18.

<sup>35</sup> Тищенко А. Р. Древнерусская и украинская керамика X—XVIII ст.—Автореф. канд. дис. К., 1969.

<sup>36</sup> Смирнова Г. П. Опыт классификации... с. 246, рис. 8, 1.

<sup>37</sup> Kruppe J. Studia nad ceramica XIV wieku ze starego miasta w Warszawie. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1961, s. 65, ill. 25, 1—58; Necuda V., Reichertowa K. Středoveca keramika. Brno, 1968, Obr. 40, 41.

Позитивні результати для датування пам'яток дає метод планіграфії речового матеріалу, заснований на зіставленні всього складу знахідок (кожна знахідка відзначається на схематичному плані розкопів). І в цьому разі кераміка відіграє досить важливу роль, вона допомагає уточнити і хронологію пам'ятки в цілому, і окремих її комплексів. Прикладом є планіграфічний аналіз матеріалів Озарицького селища. На північному горбі його знайдено наконечники стріл типу 41 (2), за О. Ф. Медведевим, які відомі з XI—XV ст., причому аналогії нашим знахідкам датуються XII ст.<sup>38</sup> Крім того, виявлені такі предмети, як

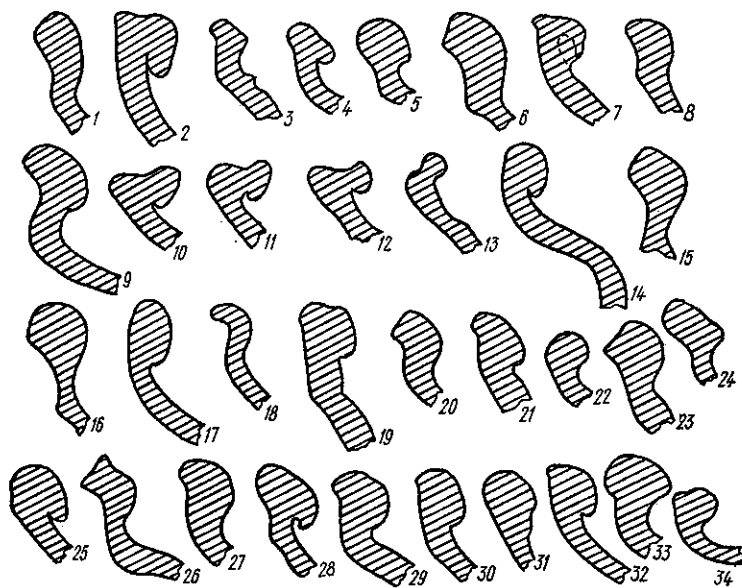


Рис. 3. Кераміка з південноруських пам'яток XIII—XV ст.:

1—9 — с. Макишин; 10—13 — с. Лисогубівка; 14 — м. Путівля; уроч. Городок; 15—19 — с. Бортничі II; 20—22 — с. Прців III; 23, 24 — с. Прців IV; 25, 26 — с. Козин I; 27, 28 — с. Вишенки; 29 — с. Гведин I; 30—34 — с. Жовтневе II.

подовжено-овальне кресало з фігурними пропилами (XII ст.) і уламок крученого або удавано витого браслета зеленого кольору. Виробництво та розповсюдження таких браслетів на південноруській території, як вважає більшість спеціалістів, припиняється після монголо-татарської навали. Найбільша популярність цих прикрас припадає на першу половину XIII ст. Навіть у Новгороді, де вони трапляються і дещо пізніше, основна їх кількість відзначена у 13-14-му ярусі, тобто у середині XIII ст.<sup>39</sup> Кераміка, типова для XI — першої половини XIII ст. і добре відома на багатьох давньоруських пам'ятках цього часу, також цілком характерна й для давньоруської частини Озарицького селища. Всі ці матеріали датують північний горб кінцем XI — першою половиною XIII ст.

На південному горбі всі наконечники стріл належать до XIII—XIV ст. Скляних браслетів немає. Водночас тут чимало фрагментів чавунних казанів. Є й сліди перебування монголо-татар — ромбоподібний наконечник стріли типу 49 А, залізна пізньокочівницька бляшка, уламок дзеркала. Кераміка лише другого типу (всіх підтипів, різновидів а та б). На підставі перелічених знахідок селище, виявлене на цій ділянці, датується другою половиною XIII—XIV ст.

<sup>38</sup> Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие..., с. 65, табл. 20 (29); с. 151.

<sup>39</sup> Полубояринова М. Д. Стекланные браслеты древнего Новгорода.— МИА, вып. 117. Труды Новгородской экспедиции, т. 3. М., 1963, с. 179.

Таким чином, проведені дослідження дають змогу відокремити основні види датуючого матеріалу для пам'яток другої половини XIII—XIV ст. Це стратиграфія, монети, що складають традиційну групу хронологічних диференціаторів. До другої групи входять специфічні матеріали — нові категорії давньоруського домонгольського інвентаря, пов'язані з новим етапом розвитку того чи іншого типу виробів, зокрема й кераміки. Невідомі раніше види виробів, що з'являються лише в післямонгольський час.

Описані вище відмінності дають можливість використовувати метод планіграфії для загального датування. Особливо важливе застосування шкали керамічної еволюції для мікрохронології періоду.

Зіставлення речового матеріалу, насамперед кераміки, необхідне й для вирішення іншого завдання — встановлення хронологічного співвідношення пам'яток. Результати хронологічного членування деяких з них наведено в табл. 1.

Найбільш ранні матеріали, як уже вказувалось, є на Озарицькому селищі (мова йде про післямонгольський час). Як статистичний аналіз, так і планіграфія та аналогії дають змогу виділити тут найраніший підтип кераміки.

Посуд дуже близький до ранньоозарицького, виявлено на Видубичах (Київ), що свідчить про можливість синхронного етапу розвитку цих пам'яток. Але Видубичі функціонували значно триваліший час, на що вказує знахідка горщика, типового для XV ст.<sup>40</sup>, та кераміка XVII ст., яка тут була знайдена у великій кількості. XIII—XIV ст. датується (за Е. О. Симоновичем) і селище поблизу с. Ломувате<sup>41</sup>, XIII—XV ст. — післямонгольський шар Комарівського поселення (за А. І. Кубишевим)<sup>42</sup>. Аналогічне датування й для післямонгольського шару городища та селища поблизу хут. Половецький<sup>43</sup>, але більшість знайдених у цьому шарі матеріалів характерна для XIV—XV ст. — арбалетні стріли, шпори, ножі з пластинчастим черешком, кераміка типів I та II (підтипи II, III).

Матеріали Замкової гори (Київ) датуються не раніше як XIV ст., а скоріше й другою половиною XIV—XV ст. Тут немає керамічних форм другої половини XIII ст., але добре представлена друга половина XIV—XV ст. (рис. 2). Пізне датування підтверджується й знахідками кахлів, що з'являються не раніше XIV ст., монетами XIV—XV ст., а також історичними свідченнями. За даними джерел, будівництво Київ-

Таблиця 1

Хронологічне взаємовідношення деяких південноруських пам'яток XIII—XIV ст.

Найменування пам'ятки	Століття		
	друга половина XIII	XIV	XV
Озаричі			(?)
Видубичі			
Замкова гора (Київ)			
Старокиївська гора (Київ)			
Комарівка			
Половецький			
Макишин			
Путивль			
Любеч			
Білгород (Київський)	(?)		

<sup>40</sup> Мовчан І. І. Археологічні дослідження..., с. 85, рис. 2.

<sup>41</sup> Сьмонович Э. А. Раскопки поселения..., с. 26.

<sup>42</sup> Кубишев А. И. Раскопки поселения X—XV вв., с. 26.

<sup>43</sup> Кучера М. П. Про одну групу..., с. 178.



ського замку слід пов'язувати з другою половиною або, імовірно, з останньою чвертю XIV ст.

Опрацьовані нами подільські знахідки (Київ) — кухонний посуд, кахлі — також можна віднести до XIV ст.

Ще деякі пам'ятки продатовані XIV—XV ст. Це поселення поблизу с. Макішин на Чернігівщині (Е. О. Горюнов)<sup>44</sup>, де була знайдена кераміка, що належить за нашими дослідженнями до типів II (підтипи А, Б), III (А, Б), IV. Вони повністю підтверджують попереднє датування Е. О. Горюнова. До того ж часу віднесено післямонгольський шар Путивля (Д. Т. Березовець)<sup>45</sup> та Любеча (Б. О. Рибаків)<sup>46</sup>.

XIII—XIV ст. продатував багато поселень на Київщині М. П. Кучера<sup>47</sup>, але вивчення кераміки цих пам'яток показує, що в ній переважають типи II (б, в, г) й III (б, в), а також тип IV. Це, в свою чергу, говорить про те, що датування, принаймні деяких пам'яток, ще потребує уточнення.

Найімовірно до другої половини XIV та XV ст. належать післямонгольські матеріали Білгорода, оскільки серед знахідок наявні речі XII—XIII ст., або кінця XIV—XV ст. Таке датування обґрунтовується і виявленими будівельними залишками башти XV ст.<sup>48</sup>

Таким чином, використання всіх перелічених диференціаторів та методів датування допомогло уточнити дату окремих пам'яток, а також встановити їх хронологічне взаємовідношення. На жаль, досі для визначення часу південноруських пам'яток не були застосовані методи природничих наук. Винятком є лише спроба археомагнітного датування пічок Жуківецького поселення.

Під час дослідження матеріалів Південної Русі післямонгольського часу виявлено численні аналогії речових знахідок на всій давньоруській території, а також засвідчено спільність головних напрямків розвитку її матеріальної культури. Отже, можна поставити питання про місце південноруських пам'яток серед старожитностей другої половини XIII—XIV ст. в інших районах Русі. Безперечно, ця проблема ще потребує спеціального вивчення. Вкажемо лише на окремі її аспекти. Як свідчить аналіз матеріалу, у появі та існуванні основних видів інвентаря великих хронологічних перерв немає. Але деякі відмінності є. Так, наприклад, на півдні Русі вже в XIV ст. простежено формування асиметрії лемешів, зростання розмірів чересел. Це передусім пояснюється високим рівнем орного землеробства, основні успіхи якого досягнуті в попередній період, збереглися і в післямонгольський час. До певної міри цьому сприяли й фізично-географічні умови Південної Русі. Ще на рубежі XII—XIII ст. тут почалось розповсюдження овальних дволезових кресал, в той час як на півночі вони з'являються дещо пізніше. Трохи раніше відзначено і знахідки кахлів.

Формування нових типів кухонного посуду майже синхронне білоруським пам'яткам, особливо північно-східним. Але в Ярославлі та Новгороді ці типи відомі пізніше, в основному у XV ст. Можливо, дещо раніше в Південній Русі входять у вжиток чавунні казани. Наведені приклади, однак, в цілому не впливають на масштабність спільного розвитку матеріальної культури на всій території Давньоруської держави, незважаючи на несприятливі умови, що утворились внаслідок монголо-татарської навали. Окремі відмінності — випередження чи від-

<sup>44</sup> Горюнов Е. А. Разведка на Черниговщине.— АО 1970 года. М., 1971, с. 287—288; Горюнов Е. А. Отчет об археологическом обследовании поречья р. Слов на участке с. Брусиллов.— с. Горск Черниговской обл.— НА ІА АН УРСР 1970/59, с. 5—6.

<sup>45</sup> Березовець Д. Т. Археологічні дослідження..., с. 242.

<sup>46</sup> Рибаків Б. А. Раскопки в Любече..., с. 30.

<sup>47</sup> Кучера М. П. Про одну групу..., с. 181.

<sup>48</sup> Мезенцева Г. Г. Звіт про роботу Білгородської експедиції за 1968 р.— НА ІА АН УРСР, 1969/44, с. 15 та ін.

ставання у появі тих чи інших типів речей спостерігались ще в домонгольський час. Вони зумовлені об'єктивними конкретними особливостями певного району (фізико-географічними, економічними, а також характером взаємовпливів та взаємозв'язків з сусідніми народами тощо) й не заважали прогресивному розвитку Давньоруської держави та давньоруської народності в спільному руслі. Головні ж напрямки розвитку матеріальної культури формувались одночасно, тому маса знарядь праці, предметів побутового призначення, зброї була й лишилась тою жорією на всій території Давньої Русі як у домонгольський, так і в післямонгольський час. Майже синхронно проходили і видозміни тих чи інших предметів інвентаря.

Вже перші кроки на шляху дослідження періоду показують, що в процесі формування культур трьох братніх народів — російського, білоруського, українського були тісно пов'язані між собою риси, успадковані від давньоруського часу, а також нові специфічні особливості кожної культури, що розвивалась в умовах глибокої історичної спільності сім'ї східнослов'янських народів. Все це й ставить південноруські пам'ятки другої половини XIII—XIV ст. в один ряд з синхронними їм старожитностями інших руських земель.

С. А. БЕЛЯЕВА

### **Об основных принципах датировки южнорусских памятников второй половины XIII—XIV вв.**

#### **Резюме**

Среди многих сложных и почти нерешенных вопросов в изучении памятников второй половины XIII—XIV ст. особое место занимает хронология. Ее разработка имеет не только практическое, но и большое теоретическое значение для общесторического понимания периода, его связей с предыдущим развитием древнерусского государства и последующим этапом в истории Южной Руси.

В статье делается попытка разработки вопроса археологической периодизации, датирования культурного слоя второй половины XIII—XIV ст., хронологического взаимоотношения памятников и определения их места среди древностей других русских земель. Выделяются дифференциаторы для хронологического членения культурного слоя памятников (стратиграфия, монеты, новые типы домонгольского инвентаря, новые виды, неизвестные в домонгольский период). Исследуется роль керамики в установлении микрохронологии. Для датировки предлагается и метод планиграфии, основанный на сопоставлении всего состава находок после нанесения каждой из них на схематический план раскопов. Устанавливается хронологическое взаимоотношение ряда памятников.

Как показали исследования, несмотря на некоторые отличия, основные направления в развитии материальной культуры на всей территории Древней Руси формировались почти одновременно и в послемонгольское время. При формировании культур трех братских народов — русского, украинского и белорусского сочетались и черты, унаследованные от древнерусского периода, и новые, специфические особенности каждой из формирующихся культур в рамках глубокой исторической общности семьи восточнославянских народов. Все вместе взятое и позволяет поставить южнорусские памятники второй половины XIII—XIV вв. в один ряд с синхронными им материалами других русских земель.